

บทบาทของมโนราห์ในภูเก็ต The Role of Nora in Phuket

ชมภูณัฐ จินาญาติ¹ และสลิดา ภคเมธาวิ²
Chomphoonut Jinayat¹ and Lalida Pakamaetavee²

¹ นักศึกษาสาขาวิชาการศึกษาศาสตร์ วิชาเอกสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต

² อาจารย์สาขาวิชาการศึกษาศาสตร์ วิชาเอกสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง บทบาทของมโนราห์ในภูเก็ต มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาพัฒนาการของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต และ 2) เพื่อศึกษาบทบาทของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต การวิจัยนี้เป็นเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาภาคสนามโดยการลงพื้นที่สัมภาษณ์คณะมโนราห์ฟ้าใส ภูเก็ต และคณะมโนราห์รักษ์ศิลป์ ถิ่นสองย่า ซึ่งคัดเลือกโดยวิธีการเลือกแบบเจาะจง ร่วมกับการศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง ซึ่งผ่านการตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือด้านเนื้อหาจากผู้เชี่ยวชาญด้านสังคมศึกษา เพื่อพิจารณาความสอดคล้องของข้อคำถามกับวัตถุประสงค์การวิจัย และปรับปรุงแก้ไขตามข้อเสนอแนะก่อนนำไปใช้จริง และข้อมูลจากแหล่งเอกสาร การวิเคราะห์เนื้อหาข้อมูล ผลการวิจัยพบว่า 1) คณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตมีพัฒนาการตามบริบทการก่อตั้งและระบบการถ่ายทอดองค์ความรู้จากครูสู่ศิษย์ พิธีกรรมและความเชื่อดั้งเดิม ควบคู่กับการปรับตัวให้สอดคล้องกับสังคมร่วมสมัย 2) มโนราห์มีบทบาทในการเป็นพื้นที่การเรียนรู้ของครอบครัว โรงเรียน และเยาวชน รวมถึงมีบทบาทด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน ผ่านการสร้างความสัมพันธ์และรายได้จากการแสดง ภายหลังการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของ UNESCO พบว่าคณะมโนราห์ในภูเก็ตมีการปรับตัวโดยรักษาพิธีกรรมดั้งเดิมควบคู่กับการประยุกต์รูปแบบการแสดง เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้บริบทสังคมพหุวัฒนธรรมและความเปลี่ยนแปลงร่วมสมัย

คำสำคัญ: มโนราห์ / บทบาท / ภูเก็ต / UNESCO

Abstract

This research, "The Role of Nora in Phuket," aimed to 1) to investigate the development of Manorah troupes in Phuket Province, and 2) to examine their specific roles within the province. Data were collected through fieldwork, featuring in-depth interviews with the "Manorah Fah Sai Phuket" and "Manorah Rak Silp Thin Song Ya" troupes selected through purposive sampling-alongside documentary research. The research instrument consisted of semi-structured interviews, which underwent content validity assessment by Social Studies experts to ensure alignment with the research objectives and were refined based on their professional recommendations. Data were analyzed using content analysis. The research findings revealed that: 1) Manorah troupes in Phuket have evolved according to their specific founding contexts and a traditional knowledge transfer system from masters to disciples. This system integrates sacred rituals and ancestral beliefs while simultaneously adapting to contemporary society. 2) Manorah serves as a vital learning space for families, schools, and the youth. Furthermore, it plays significant socio-economic roles by strengthening community ties and generating income through performances. Following its recognition as a UNESCO Intangible Cultural Heritage, Manorah troupes in Phuket have adapted by preserving traditional rituals while integrating applied performance styles. This dual approach ensures their sustainability and continued relevance within a multicultural context and the shifts of modern society.

Keywords: Nora / Role / Phuket / UNESCO

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากการขยายตัวของเทคโนโลยีดิจิทัลในยุคกระแสโลกาภิวัตน์และโลกไร้พรมแดน (ดาวรรณ หมัดหลี่, 2565) ความทันสมัยนี้มาพร้อมกับการไหลบ่าของอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะจากโลกตะวันตก ซึ่งส่งผลให้วิถีชีวิตดั้งเดิมและศิลปะภูมิปัญญาไทยถูกรองรับและลดความสำคัญลง (ประทวน วันนิจและมณูญ สอนโพนงาม, 2565) ความท้าทายนี้ส่งผลกระทบต่อความสนใจของคนรุ่นใหม่ต่อศิลปะการแสดงดั้งเดิม ทำให้เกิดความพยายามในการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในพื้นที่หลัก (รุ่งทิพย์ สุวรรณสถิตย์ และกฤษณา ไวก่ำ, 2562)

ศิลปะการแสดง มโนราห์ หรือ โนรา เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาอย่างยาวนานในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งนับเป็นเครื่องมือสำคัญในการแสดงออกถึงสายรากแห่งภูมิลักษณะ ภูมิปัญญา และจิตวิญญาณของผู้คนในท้องถิ่น (อมรา ศรีสุชาติ, 2544) มโนราห์มิได้เป็นเพียงการแสดงพื้นบ้านเพื่อความบันเทิงเท่านั้น แต่ยังเป็นนาฏศิลป์ที่มีคุณค่าสูงในเชิงสุนทรียศาสตร์และจิตวิญญาณ (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, 2563) โดยเนื้อหาและพิธีกรรมต่าง ๆ ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงระบบความเชื่อแบบพราหมณ์-พุทธ และความศรัทธาอันเข้มแข็งของชุมชนภาคใต้ (จินดา จันทรสุวรรณ, 2561) โดยเฉพาะพิธีโนราโรงครู ซึ่งเป็นศูนย์รวมของความเคารพในบรรพชนและความผูกพันทางสังคม (ชาญณรงค์ คงฉิม, 2567) ด้วยคุณค่าที่ยังปรากฏลึกซึ้งเช่นนี้ มโนราห์จึงได้รับการยกย่องให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ต้องอนุรักษ์อย่างจริงจัง

ใน พ.ศ. 2564 ได้เกิดจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญในการอนุรักษ์มโนราห์ เมื่อองค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศขึ้นทะเบียนโนรา (Nora, Dance Drama in Southern Thailand) เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ของมนุษยชาติ (Intangible Cultural Heritage of Humanity) สถานะมรดกโลกนี้ได้นำมาซึ่งความตื่นตัวระดับชาติและนานาชาติ ทำให้มโนราห์ถูกยกฐานะจากศิลปะท้องถิ่นสู่ศิลปะระดับสากล (ชวน เพชรแก้ว, 2559) การได้รับการรับรองดังกล่าวเป็นการยืนยันคุณค่าอันเป็นสากลของมโนราห์ และเป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจจากทุกภาคส่วน ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคการศึกษา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคการท่องเที่ยว ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการธำรงรักษาและพัฒนามากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การเป็นมรดกโลกก็มาพร้อมกับความท้าทายใหม่ ๆ เช่นกัน เช่น ความคาดหวังในการรักษามาตรฐานและความเป็นของแท้ (Authenticity) ในการแสดงและพิธีกรรม รวมถึงภาระในการจัดทำข้อมูลและการจัดการที่ต้องสอดคล้องกับหลักการอนุรักษ์มรดกโลก (ชวน เพชรแก้ว, 2559)

ภูเก็ตในฐานะไข่มุกอันดามัน และศูนย์กลางการท่องเที่ยวระดับโลกของประเทศไทย เป็นเมืองที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมสูงและเปิดรับอิทธิพลจากภายนอกอย่างรวดเร็วและรุนแรง มโนราห์ในภูเก็ตจึงอาจจะมีแตกต่างจากจังหวัดที่เป็นพื้นที่ต้นกำเนิดดั้งเดิม (ธนภัทร ศรีสะอาด, ศุภชัย จันทรสุวรรณ และธรรมนิตย์ นิคมรัตน์, 2567) คณะมนราห์ในภูเก็ตเผชิญกับสภาพแวดล้อมที่มุ่งเน้นการตอบสนองต่อตลาดการท่องเที่ยวและเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทำให้การดำรงไว้ซึ่งลักษณะของโนราภูเก็ตซึ่งมีความท้าทายอย่างมาก ทั้งในด้านการจัดการองค์ประกอบ (ดาวรรณ หมัดหลี่, 2565) วิธีการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นภายใต้แรงกดดันทางเศรษฐกิจ (วงษ์สิริ เรื่องศรี, 2565) เหตุผลดังกล่าว การวิจัยนี้จึงมุ่งเน้นศึกษาบทบาทของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต ซึ่งเป็นบริบทที่มีความเฉพาะตัวอย่างยิ่งซึ่งการศึกษาเกี่ยวกับมโนราห์ในภูเก็ตจึงไม่ใช่แค่การศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมา แต่เป็นการศึกษาการปรับตัวของมโนราห์ในบริบทของเมืองท่องเที่ยวระดับโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังจากได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกโดย UNESCO ซึ่งเป็นประเด็นที่ยังไม่มีการศึกษาอย่างครอบคลุม การวิจัยนี้จึงมุ่งตอบคำถามหลักว่า คณะมนราห์ในภูเก็ตมีบทบาทอย่างไรภายใต้ความท้าทายทั้งจากกระแสโลกาภิวัตน์และการถูกจัดตาในฐานะมรดกโลก (สมนัส เกษแก้ว, 2564)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของคณะมนราห์ในจังหวัดภูเก็ต
2. เพื่อศึกษาบทบาทของคณะมนราห์ในจังหวัดภูเก็ต

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง บทบาทของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการและบทบาทของมโนราห์ภายใต้บริบททางสังคม และความร่วมสมัยของจังหวัดภูเก็ต ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาภาคสนามโดยการลงพื้นที่สัมภาษณ์และศึกษาข้อมูลจากเอกสาร โดยมุ่งเน้นการทำความเข้าใจมโนราห์จากมุมมองของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรง ทั้งนี้ จากการสำรวจพื้นที่พบว่าจังหวัดภูเก็ตมีคณะมโนราห์ที่ดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่องจำนวน 2 คณะ ได้แก่ คณะมโนราห์ฟ้าใส ภูเก็ต และคณะรักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาเชิงลึกในคณะดังกล่าว โดยมีรายละเอียดการดำเนินการวิจัยดังนี้

ผู้ให้ข้อมูล

ผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้เป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ซึ่งคัดเลือกโดยวิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ประกอบด้วยสมาชิกคณะมโนราห์ที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินกิจกรรมและถ่ายทอดองค์ความรู้ ได้แก่ นายชัยภัทร ณ นคร และนางเพ็ญพิมล ณ นคร จากคณะมโนราห์ฟ้าใส ภูเก็ต และนายภุชญา ปรกสกุล จากคณะมโนราห์รักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง มีแนวคำถามปลายเปิดในการสัมภาษณ์ ซึ่งอิงตามความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย และการศึกษาข้อมูลจากเอกสาร บทความทางวิชาการ วิทยานิพนธ์ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สื่ออิเล็กทรอนิกส์ (e-book) และแหล่งข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับมโนราห์ เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง ผ่านการตรวจสอบความเหมาะสมของเนื้อหา (Content Validity) จากผู้เชี่ยวชาญด้านสังคมศึกษา เพื่อพิจารณาความสอดคล้องของข้อคำถามกับวัตถุประสงค์การวิจัย และปรับปรุงแก้ไขตามข้อเสนอแนะก่อนนำไปใช้จริง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยดำเนินการโดยการศึกษาข้อมูลจากเอกสารควบคู่กับการลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พร้อมทั้งจัดบันทึกภาคสนาม และบันทึกภาพหรือเสียงตามความเหมาะสมและได้รับความยินยอม เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สะท้อนบริบท พัฒนาการ และบทบาทของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต

การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก และการศึกษาข้อมูลจากเอกสารถูกนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์โดยใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) ผู้วิจัยดำเนินการจัดหมวดหมู่ข้อมูล เปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่าง เพื่ออธิบายพัฒนาการและบทบาทของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง บทบาทของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการและบทบาทของคณะมโนราห์จังหวัดภูเก็ต ผลการวิจัยสามารถสรุปได้ว่าเป็นระบบตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

ผลสรุปการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาพัฒนาการของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต พบว่าพัฒนาการของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต ผลการวิจัยพบว่า พัฒนาการของคณะมโนราห์มีพัฒนาการที่แตกต่างกันตามบริบทการก่อตั้ง สายตระกูล และบทบาทของบุคคลสำคัญ โดย

คณะมโนราห์ฟ้าใส ตั้งอยู่ที่ 2214 กิ่งแก้ว ซอย 1/1 ตำบล รัชฎา อำเภอเมืองภูเก็ต จังหวัดภูเก็ต สถาปนาขึ้นโดยนางเพ็ญพิมล ณ นคร และ นาย ชัยภัทร ณ นคร เมื่อปี พ.ศ. 2530 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมกลุ่มบุคคลผู้มีความรักในศิลปะการแสดงมโนราห์ รวมถึงผู้สืบทอดสายตระกูลครุหมออันศักดิ์สิทธิ์ของภาคใต้ ไม่ว่าจะป็นสายครุหมอหนัง (หนังตะลุง) ครุหมอยา และครุหมอเหล็ก เพื่อร่วมกันอนุรักษ์และสืบสานมรดกทางวัฒนธรรมมิให้สูญหาย ดั้งเดิมของคณะมโนราห์นี้สืบเชื้อสายมาจากคณะมโนราห์พั่ว นาคราช มีถิ่นกำเนิด ณ บ้านหัวพานมา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครศรีธรรมราช ก่อนจะมีการย้ายถิ่นฐานมาปักหลัก ณ จังหวัดภูเก็ต ซึ่งศิลปะการแสดงและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ทั้งผ่านทางสายเลือดและสถาบันศิษย์กับอาจารย์อย่างเคร่งครัด โดยคณะมโนราห์ฟ้าใส เกิดจากการหลอมรวมของสองสายตระกูลหลัก คือ **สายจังหวัดนครศรีธรรมราช**

(ฝ่ายพ่อครูชัยภัทร ณ นคร) เป็นสายที่ประกอบด้วยศาสตร์แห่งครุหมอนั่ง ครุหมอยา ครุหมอเหล็ก และครุหมอมโนราห์ โดยพ่อครูยังดำรงตำแหน่งเป็นพรหมณ์ผู้ประกอบพิธีกรรม มีความเลื่อมใสในพระพรหมธาดา (พระพรหมสี่หน้า) และท้าวเวสสุวรรณด้วย เมื่อพ่อครูได้สมรสกับแม่ครูเพ็ญพิมล ผู้สืบทอดสายตระกูลครุหมอมโนราห์จากจังหวัดสงขลา เกิดการผสมผสานทางศิลปศาสตร์และมโนราห์ศาสตร์เข้าด้วยกันอย่างลงตัว จากสิ่งที่จะต้องตั้งหิ้งมโนราห์เล็กๆ ภายในครอบครัว จึงต้องมีการตั้งตำแหน่งมโนราห์เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจและความศรัทธา ซึ่งในระยะแรกเป็นการก่อตั้งเพื่อเป็นกิจกรรมของมโนราห์ชุมชนภูเก็ต เนื่องจากในขณะนั้นทางชุมชนต้องการหากิจกรรม 1 กิจกรรมเพื่อคนในชุมชน คณะมโนราห์จึงได้มีการตั้งขึ้น ซึ่งเป็นรุ่นแม่ครูน้ำฝน (นางเพ็ญพิมล ณ นคร) ซึ่งได้มีการแสดงโชว์ตามงานต่าง ๆ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา จนได้มีการจดทะเบียนสหพันธ์สมาคมมโนราห์แห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นการสร้างพื้นฐานความพร้อมให้กับคณะมโนราห์อย่างมาก เวลาผ่านไปก็ได้ตกทอดมาสู่รุ่นลูก คณะมโนราห์จึงได้ปรับเปลี่ยนชื่อตามยุคสมัย โดยชื่อ “มโนราห์ฟ้าใส” นั้น มีที่มาจากที่ตั้งชื่อตามบุตรสาวของพ่อครูและแม่ครู เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของการสืบทอดศิลปะแขนงนี้ไปสู่คนรุ่นใหม่ (ชัยภัทร ณ นครและเพ็ญพิมล ณ นคร, 2568, ธันวาคม 13)

ในขณะที่คณะมโนราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า มีลักษณะการก่อตั้งที่แตกต่างออกไป โดยเกิดจากก่อตั้งขึ้นจากการรวมตัวของครุมนโนราห์จำนวน 4 ท่านได้ระดมความคิดของผู้มีความรู้ด้านพิธีกรรม บทร้อง และท่ารำ เพื่อสร้างพื้นที่พบปะของคนในวงการมโนราห์ที่มีอาชีพหลักแตกต่างกัน เพื่อใช้มโนราห์เป็นสื่อกลางในการพบปะ แลกเปลี่ยน และสืบทอดองค์ความรู้ทางวัฒนธรรม จุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การสืบทอดองค์ความรู้ดั้งเดิม การใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ และเชื่อมโยงเครือข่ายมโนราห์ในภูเก็ต การสร้างพื้นที่เรียนรู้ให้เยาวชน และการเชื่อมโยงมโนราห์เข้ากับบริบทการศึกษาและกิจกรรมร่วมสมัย (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

การเปรียบเทียบลักษณะการก่อตั้งและโครงสร้างคณะในบริบทจังหวัดภูเก็ต เมื่อเปรียบเทียบทั้งสองคณะพบว่า คณะมโนราห์ฟ้าใสมีลักษณะการก่อตั้งที่ยึดโยงกับสายตระกูล ความเชื่อ และพิธีกรรมดั้งเดิม เป็นหลัก โครงสร้างคณะมีความยืดหยุ่นและไม่เป็นทางการ ส่วนคณะมโนราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า มีลักษณะการก่อตั้งที่สะท้อน การปรับตัวของมโนราห์ในสังคมร่วมสมัย โดยเน้นการรวมกลุ่ม การจัดการ และการขยายบทบาททางการศึกษาและสังคม

รูปแบบการถ่ายทอดองค์ความรู้ การฝึกหัด และการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัย ผลการวิจัยพบว่า การถ่ายทอดองค์ความรู้และการฝึกหัดมโนราห์ของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตยังคงยึดโยงกับระบบการถ่ายทอดแบบดั้งเดิมจากครูสู่ศิษย์เป็นหลัก โดยให้ความสำคัญกับสายครู สายตระกูล และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับครุหมอมโนราห์ แต่ในขณะเดียวกันก็มีการปรับประยุกต์ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมในปัจจุบัน

การถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบดั้งเดิม ทั้งคณะมโนราห์ฟ้าใสและคณะมโนราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า มีลักษณะร่วมกันคือการถ่ายทอดองค์ความรู้แบบตัวต่อตัวจากครูสู่ศิษย์ โดยเน้นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริง ได้แก่ การฝึกท่ารำ บทร้อง และจังหวะดนตรีภายใต้การควบคุมและตรวจสอบของครูผู้สอน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อวามโนราห์เป็นศาสตร์และศิลปะขั้นสูงที่ต้องอาศัยความแม่นยำและความเข้าใจในสายครูอย่างลึกซึ้ง ในกรณีของคณะมโนราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า ผู้ให้สัมภาษณ์ระบุชัดเจนว่าไม่สนับสนุนให้เรียนรู้จากสื่อออนไลน์ เช่น YouTube เนื่องจากเกรงจะทำให้ท่ารำและบทร้องคลาดเคลื่อนจากสายตระกูลดั้งเดิม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเคร่งครัดในการรักษาอัตลักษณ์ของสายมโนราห์ (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) อย่างไรก็ตาม แม้จะยังคงยึดหลักการถ่ายทอดแบบดั้งเดิม แต่คณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตมีการปรับประยุกต์กระบวนการฝึกหัดให้เหมาะสมกับบริบทของเยาวชนในปัจจุบัน โดยเฉพาะการผ่อนคลายข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดในอดีต เพื่อไม่ให้เป็นการอุปสรรคต่อการเรียนรู้ของผู้ฝึกหัดรุ่นใหม่ คณะมโนราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า ระบุว่ามีการลดความเข้มงวดในข้อห้ามบางประการ และเปิดโอกาสให้เยาวชนเลือกบทบาทของตนเอง เช่น การฝึกเพื่อสืบสานหรือเพื่อเป็นมโนราห์ใหญ่ในอนาคต (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) ซึ่งสะท้อนถึงการปรับตัวของระบบการถ่ายทอดให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตร่วมสมัย

การถ่ายทอดพิธีกรรมและความเชื่อ การถ่ายทอดมโนราห์ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงท่ารำและบทร้องเท่านั้น แต่ยังรวมถึงพิธีกรรมและความเชื่อที่ถือเป็นหัวใจสำคัญของมโนราห์ โดยเฉพาะพิธีกรรมไหว้ครู ครอบครู และโรงครู ซึ่งต้องอาศัยครุหมอหรือผู้มีอำนาจทางพิธีกรรมเป็นผู้ประกอบพิธี ข้อมูลจากคณะมโนราห์ฟ้าใสสะท้อนให้เห็นว่า

บทบาทของพราหมณ์หรือหมอประคบบังคับมีความสำคัญอย่างยิ่งในการถ่ายทอดพิธีกรรม เนื่องจากเป็นผู้รู้คาถาอาคม และทำหน้าที่คุ้มครองโรงครู ซึ่งความรู้ในส่วนนี้ไม่สามารถถ่ายทอดให้แก่บุคคลทั่วไปได้ และมีข้อจำกัดในการเลือกผู้สืบทอด (ชัยภัทร ฌ นครและเพ็ญพิมล ฌ นคร, 2568, ธันวาคม 13)

การรักษารูปแบบดั้งเดิมควบคู่กับการประยุกต์ใช้ แม้ว่าคณะมนตราในจังหวัดภูเก็ตจะมีการปรับตัวในด้านรูปแบบการแสดงให้สอดคล้องกับบริบทสังคมร่วมสมัย แต่ในส่วนของพิธีกรรมยังคงยึดถือรูปแบบดั้งเดิมอย่างเคร่งครัด ผู้ให้สัมภาษณ์ระบุว่า พิธีกรรมไม่สามารถปรับเปลี่ยนหรือประยุกต์ได้มากนัก เนื่องจากเกี่ยวข้องกับครูหมอโนราห์ ความเชื่อ และจารีตที่สืบทอดกันมา หากเป็นการแสดงในบริบทพิธีกรรม จำเป็นต้องคงรูปแบบดั้งเดิมไว้เป็นหลัก เพื่อรักษาความศักดิ์สิทธิ์และความถูกต้องตามสายครู เมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างการแสดงเชิงพิธีกรรมกับการแสดงเชิงความบันเทิง พบว่าคณะมนตราใช้แนวทางแบบสองระบบ (dual approach) กล่าวคือ ในบริบทพิธีกรรม จะเน้นการอนุรักษ์อย่างเคร่งครัด ขณะที่การแสดงในบริบทความบันเทิงหรือกิจกรรมร่วมสมัยเปิดโอกาสให้มีการปรับประยุกต์อย่างยืดหยุ่น แนวทางดังกล่าวสะท้อนความพยายามของคณะมนตราในการรักษาสมดุลระหว่างการคงอยู่ของมรดกทางวัฒนธรรมกับการปรับตัวให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน ซึ่งในการปรับตัวภายใต้ความร่วมมือ โดยเฉพาะในการแสดงเพื่อความบันเทิง ได้แก่ การนำเครื่องดนตรีสมัยใหม่เข้ามาผสมผสาน การปรับบทร้องและจังหวะให้สอดคล้องกับรสนิยมของผู้ชมยุคปัจจุบัน รวมถึงการตัดทอนระยะเวลาการแสดงให้กระชับมากขึ้น การปรับตัวดังกล่าวมีส่วนช่วยให้มนตราได้รับความนิยมเพิ่มขึ้น และสามารถเข้าถึงกลุ่มผู้ชมที่หลากหลายมากขึ้น โดยไม่จำกัดอยู่เฉพาะบริบทพิธีกรรมเท่านั้น

พิธีกรรม ความเชื่อ และรูปแบบการแสดง จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัย ผลการวิจัยพบว่า พิธีกรรม ความเชื่อ และรูปแบบการแสดงของมนตราในจังหวัดภูเก็ตยังคงมีการสืบทอดองค์ความรู้ดั้งเดิมควบคู่ไปกับการปรับเปลี่ยนตามบริบทสังคมร่วมสมัย โดยแต่ละคณะมีลักษณะการรักษาและประยุกต์พิธีกรรมแตกต่างกันไปตามสายตระกูล บทบาทของครูหมอโนราห์ และบริบทของพื้นที่ ในส่วนของพิธีกรรมและความเชื่อที่ยังคงสืบทอดอยู่ ทั้งคณะมนตราฟ้าใส และคณะมนตราหรัศศิลป์ ถิ่นสองย่า ยังคงยึดถือพิธีกรรมและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการนับถือครูหมอโนราห์และบรรพบุรุษเป็นหัวใจสำคัญ โดยเฉพาะด้านพิธีกรรมโรงครู การไหว้ครู และการกราบครู ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบหลักที่แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของการเคารพบูชา ซึ่งคณะมนตราฟ้าใส พิธีกรรมมีความเชื่อมโยงกับระบบความเชื่อหลายศาสนา ทั้งพุทธ พราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ เนื่องจากมีพราหมณ์ซึ่งเป็นหมอประคบบังคับเป็นผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรม จึงทำให้มีความเชื่อมโยงกันหลายศาสนา หมอประคบบังคับคุ้มครองโรงครูและป้องกันอันตรายจากคุณไสยหรือการล่องวิชาระหว่างคณะมนตรา (ชัยภัทร ฌ นครและเพ็ญพิมล ฌ นคร, 2568, ธันวาคม 13) ซึ่งสะท้อนบทบาทของพิธีกรรมในฐานะกลไกคุ้มครองทั้งทางจิตใจและสังคมของผู้แสดง ขณะที่คณะมนตราหรัศศิลป์ ถิ่นสองย่า ยังคงรักษาพิธีกรรมหลัก เช่น การตั้งเครื่อง การกล่าวไหว้ครู การเชื่อเชิญครูหมอโนราห์ และการส่งครู แต่มีการจัดลำดับขั้นตอนอย่างเป็นระบบและชัดเจนตามสายตระกูล เพื่อคงความถูกต้อง (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

พิธีกรรมและความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงหรือเลือนหายไป ผลการวิจัยพบว่า พิธีกรรมบางประเภทเริ่มเลือนหายไปจากบริบทจังหวัดภูเก็ต เช่น พิธีกรรมไหว้ครูโรงผีหลังหรือโรงผีราง พิธีกรรมต่อเศียรพรหม พิธีพันหัวควาย และพิธีกรรมเข้าคอก ซึ่งในปัจจุบันมีผู้สืบทอดที่สามารถประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ได้น้อยมาก หรือเหลือเพียงบางพื้นที่เท่านั้น (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) การเลือนหายไปของพิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคม ความเชื่อของคนรุ่นใหม่ และบทบาทของหน่วยงานทางศาสนาและวัฒนธรรมที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการจัดพิธีกรรมในชุมชน ทำให้พิธีกรรมบางส่วนถูกลดทอนหรือแทนที่ด้วยรูปแบบใหม่ที่สอดคล้องกับสังคมร่วมสมัยมากขึ้น

การเปรียบเทียบรูปแบบการแสดงและพิธีกรรมระหว่างคณะ เมื่อเปรียบเทียบรูปแบบการแสดง พบว่าคณะมนตราฟ้าใสให้ความสำคัญกับมิติทางพิธีกรรมและความศักดิ์สิทธิ์เป็นหลัก โดยเน้นบทบาทของหมอประคบบังคับและการประกอบพิธีกรรมอย่างครบถ้วนตามจารีต แต่ยังคงมีการแสดงเพื่อความบันเทิงบ้างตามวาระโอกาส เช่น งานสวดดีท้าวเทพกระษัตรี-ท้าวศรีสุนทร งานวิถีถิ่นวิถีไทย (ชัยภัทร ฌ นครและเพ็ญพิมล ฌ นคร, 2568, ธันวาคม

13) ขณะที่คณะมนอราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า มีการแยกบทบาทระหว่าง “การแสดงเพื่อพิธีกรรม” และ “การแสดงเพื่อความบันเทิง” อย่างชัดเจน โดยในกรณีการแสดงเชิงพิธีกรรมจะคงรูปแบบดั้งเดิมไว้ แต่หากเป็นการแสดงเพื่อความบันเทิง จะมีการปรับบท การตัดทอนขั้นตอน และประยุกต์องค์ประกอบบางประการเพื่อให้เหมาะสมกับผู้ชมและบริบท (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

การวิเคราะห์ปัจจัยและอุปสรรคที่ส่งผลต่อพัฒนาการของคณะมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ต ผลการวิจัยพบว่าพัฒนาการของคณะมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ตได้รับอิทธิพลจากหลายปัจจัย ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และโครงสร้างชุมชน ซึ่งส่งผลทั้งในเชิงสนับสนุนและเป็นอุปสรรคต่อการดำรงอยู่และการสืบทอดมนอราห์จากรุ่นสู่รุ่น

ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม มโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตดำรงอยู่ภายใต้บริบทของสังคมพหุวัฒนธรรม ซึ่งมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และความเชื่อ ส่งผลให้มโนราห์มิได้เป็นศิลปะการแสดงที่อยู่ในชีวิตประจำวันของคนทุกกลุ่มเหมือนในพื้นที่ภาคใต้ตอนล่าง เช่น พัทลุงหรือนครศรีธรรมราช ผู้ให้สัมภาษณ์ ระบุว่า เยาวชนในภูเก็ตมีแนวโน้มคุ้นเคยกับวัฒนธรรมจีนหรือพิธีกรรมแบบพระจีนมากกว่ามโนราห์ ทำให้การเข้าถึงและการสืบทอดมนอราห์เป็นไปได้ยากขึ้น แต่คณะรักษศิลป์ ถิ่นสองย่าก็ยังคงรักษาความเชื่อและพิธีกรรมที่สืบทอดผ่านสายตระกูลและครูหมอย่างเข้มแข็ง โดยมีการผสมผสานความเชื่อจากศาสนาพุทธ พราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ ซึ่งสะท้อนลักษณะเฉพาะของมโนราห์ในภูเก็ตที่มีความซับซ้อนทางวัฒนธรรมและจิตวิญญาณสูง ปัจจัยนี้ช่วยค้ำจุนคุณค่าทางวัฒนธรรม แต่ขณะเดียวกันก็ทำให้มโนราห์ถูกมองว่า “เข้าถึงยาก” หรือ “น่ากลัว” สำหรับคนรุ่นใหม่ (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

ปัจจัยด้านเศรษฐกิจและอาชีพ ด้านเศรษฐกิจพบว่า คณะมนอราห์รักษศิลป์ ถิ่นสองย่า มโนราห์มิใช่อาชีพหลักของสมาชิกในคณะ ส่วนใหญ่มีอาชีพประจำอื่น ๆ เช่น ข้าราชการครู หรือประกอบอาชีพอิสระ ทำให้การฝึกซ้อมและการรวมตัวของคณะทำได้เป็นครั้งคราว ไม่ต่อเนื่องเหมือนในอดีต อย่างไรก็ตาม ในบางช่วงเวลา เช่น เดือน 4-5 ตามปฏิทินจันทรคติไทย ซึ่งเป็นฤดูกาลของพิธีกรรมไหว้ครู มโนราห์ยังสามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิก โดยเฉพาะเยาวชนในคณะ ซึ่งรายได้จากการแสดงช่วยจูงใจให้เด็กและเยาวชนบางส่วนยังคงเข้ามามีส่วนร่วมกับคณะมนอราห์ (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) แสดงให้เห็นว่าปัจจัยทางเศรษฐกิจมีบทบาททั้งในฐานะแรงสนับสนุนและข้อจำกัดในเวลาเดียวกัน

ปัจจัยด้านโครงสร้างชุมชนและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โครงสร้างชุมชนในจังหวัดภูเก็ตที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลต่อบทบาทของมโนราห์อย่างชัดเจน พิธีกรรมบางประเภท เช่น โรงผีหลังหรือพิธีกรรมเฉพาะถิ่นของภูเก็ตเริ่มเลือนหายไป เนื่องจากการเปลี่ยนบทบาทของสำนักวัด หน่วยงานรัฐ และการลดบทบาทของครอบครัวในการประกอบพิธีกรรมแบบดั้งเดิม ในอดีต การสืบทอดมนอราห์ในครอบครัวมีข้อจำกัดตามจารีต เช่น การที่พ่อแม่ไม่สอนลูกต้องให้ปู่หรือครูในสายตระกูลเดียวกันเป็นผู้ถ่ายทอด (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) แต่ในปัจจุบันอุปสรรคสำคัญกลับเป็นทัศนคติและความสนใจของเยาวชน ที่ลดลง มากกว่าข้อจำกัดทางจารีต เมื่อเปรียบเทียบระหว่างอดีตและปัจจุบัน พบว่า อดีต อุปสรรคหลักอยู่ที่จารีต ข้อห้าม และรูปแบบการถ่ายทอดที่จำกัดอยู่ในสายตระกูล ส่วนในปัจจุบัน อุปสรรคสำคัญคือ การขาดความสนใจของเยาวชน ความเร่งรีบของวิถีชีวิตเมือง และภาพลักษณ์ของมโนราห์ที่ถูกมองว่าเป็นพิธีกรรมลึกลับหรือไสยศาสตร์

แม้จะมีการปรับตัวด้านรูปแบบการแสดงและการใช้ดนตรีสมัยใหม่เพื่อดึงดูดผู้ชม แต่ในส่วนของพิธีกรรมยังไม่สามารถปรับเปลี่ยนได้มากนัก ส่งผลให้การสืบทอดองค์ความรู้เชิงลึกยังคงจำกัดอยู่ในวงแคบ รวมทั้งยังมีปัจจัยและอุปสรรคที่ส่งผลต่อพัฒนาการของคณะมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ตมีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกันหลายมิติ โดยมโนราห์ยังคงดำรงอยู่ได้จากพลังของครูหมอ สายตระกูล และความศรัทธา แต่เผชิญความท้าทายจากโครงสร้างสังคมเมือง พหุวัฒนธรรม และความเปลี่ยนแปลงของคนรุ่นใหม่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเปราะบางของการสืบทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมในบริบทจังหวัดภูเก็ต

ผลสรุปการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาบทบาทของคณะมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ต พบว่า

1) บทบาทของบุคคลสำคัญ ผลการวิจัยพบว่า คณะมนอราห์ฟ้าใสไม่มี “โนราห์ใหญ่” ในความหมายแบบดั้งเดิม แต่มี *หมอประคบโรงหรือพราหมณ์* ทำหน้าที่หลักในการประกอบพิธีกรรม ปกป้องโรงครู และดูแลมิติทางจิตวิญญาณของคณะ (ชัยภัทร ณ นครและเพ็ญพิมล ณ นคร, 2568, ธันวาคม 13) บทบาทดังกล่าวสะท้อนโครงสร้างคณะมนอราห์ที่ให้ความสำคัญกับพิธีกรรมและความเชื่อมากกว่าการจัดการในเชิงองค์กรสมัยใหม่ ตรงกัน

ข้าม คณะมนตรารักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า มีโครงสร้างที่ชัดเจนในเชิงบทบาทหน้าที่ โดยมีมนตราใหญ่และครูผู้ถ่ายทอดความรู้ทำหน้าที่ทั้งด้านการสอน การบริหารจัดการคณะ และการประสานงานกับหน่วยงานภายนอก เช่น โรงเรียนและมหาวิทยาลัย บทบาทของครูโยในฐานะข้าราชการครูยังส่งผลให้คณะมีแนวทางการทำงานที่เชื่อมโยงกับระบบการศึกษาอย่างเด่นชัด (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

2) บทบาทของเทคโนโลยีและสื่อร่วมสมัย จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัย พบว่า เทคโนโลยีและสื่อร่วมสมัยยังไม่ได้มีบทบาทโดยตรงในกระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้เชิงลึก เช่น ท่ารำและพิธีกรรม แต่ถูกนำมาใช้ในลักษณะของการเผยแพร่และประชาสัมพันธ์มากกว่า เช่น การทำคลิปวิดีโอโปรโมตคณะผ่านสื่อออนไลน์ เพื่อสร้างการรับรู้และดึงดูดผู้สนใจ โดยเฉพาะกลุ่มเยาวชน เมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างอดีตและปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าการถ่ายทอดมนตราในอดีตเน้นการสืบทอดภายในครอบครัวหรือสายตระกูลอย่างเข้มงวด ขณะที่ในปัจจุบันมีการเปิดกว้างให้บุคคลภายนอกเข้ามาเรียนรู้มากขึ้น แต่ยังคงรักษาแก่นสำคัญขององค์ความรู้และพิธีกรรมไว้ ซึ่งสะท้อนถึงความพยายามในการรักษาสมดุลระหว่างการอนุรักษ์และการปรับตัวของมนตราในจังหวัดภูเก็ต

3) การศึกษาบทบาทของคณะมนตราในด้านวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ท้องถิ่น ผลการวิจัยพบว่า บทบาทของคณะมนตราในจังหวัดภูเก็ตด้านวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ท้องถิ่น มิได้เป็นเพียงการอนุรักษ์รูปแบบการแสดง หากแต่เป็นกระบวนการต่อรองและปรับตัวของมรดกภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อดำรงอยู่ท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรมและความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย จากการสัมภาษณ์ผู้วิจัยพบว่า คณะมนตราฟ้าใส และคณะมนตรารักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า ในจังหวัดภูเก็ตมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดองค์ความรู้ด้านพิธีกรรม ความเชื่อ และการแสดง ซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากมนตราในพื้นที่ภาคใต้จังหวัดอื่น ทั้งนี้ อัตลักษณ์ของมนตราภูเก็ตมิได้ดำรงอยู่ในกรอบวัฒนธรรมแบบเดี่ยว ซึ่งมนตราในจังหวัดภูเก็ตไม่ได้สะท้อนหรือยึดโยงอยู่กับวัฒนธรรมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเพียงกลุ่มเดียว หากแต่เป็นอัตลักษณ์ที่ก่อรูปขึ้นจากการผสมผสานภายใต้บริบทความเป็นพหุวัฒนธรรมวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ศาสนา และวิถีชีวิต จังหวัดภูเก็ตเป็นพื้นที่ที่มีการผสมผสานของกลุ่มคนไทยพุทธ ไทยมุสลิม ชาวจีนโพ้นทะเล และกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ส่งผลให้การดำรงอยู่ของมนตราต้องปรับตัวและสื่อสารกับผู้คนที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมแตกต่างกัน ในบริบทดังกล่าว มนตรามิได้ทำหน้าที่เพียงศิลปะการแสดงของกลุ่มวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นพื้นที่กลางทางวัฒนธรรมที่สามารถเชื่อมโยงผู้คนหลากหลายกลุ่มเข้าด้วยกัน ผ่านการแสดงในงานบุญ งานประเพณี และกิจกรรมชุมชนที่เปิดกว้างต่อการมีส่วนร่วมของคนต่างศาสนาและต่างเชื้อชาติ ขณะเดียวกัน แก่นสาระของมนตรา เช่น ระบบครู-ศิษย์ พิธีกรรม และความเชื่อดั้งเดิม ยังคงถูกธำรงไว้เป็นฐานของอัตลักษณ์

4) บทบาทในการธำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคณะมนตรา ผลการวิจัยพบว่า คณะมนตราฟ้าใสสะท้อนให้เห็นบทบาทของมนตราในฐานะศาสตร์และศิลป์ชั้นสูงของถิ่นใต้ที่เชื่อมโยงกับสายครุหม่อ พิธีกรรมพราหมณ์ ความเชื่อเรื่องครุตัน และการนับถือบรรพบุรุษ โดยมีการผสมผสานความเชื่อจากหลายระบบ เช่น พุทธพราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่น (ชัยภัทร ณ นครและเพ็ญพิมล ณ นคร, 2568, ธันวาคม 13) ซึ่งสะท้อนลักษณะวัฒนธรรมท้องถิ่นของภูเก็ตที่มีการอยู่ร่วมกันของความหลากหลายทางความเชื่อ ในขณะที่คณะมนตรารักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า แสดงบทบาทของมนตราในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่ยังคงรักษาแก่นสาระดั้งเดิมไว้ โดยเฉพาะพิธีกรรมโรงครู การกราบครู และบทเพลงครู ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของอัตลักษณ์มนตรา แม้จะมีการปรับรูปแบบการแสดงในบางบริบท แต่พิธีกรรมหลักยังคงยึดถือรูปแบบดั้งเดิมอย่างเคร่งครัด (กฤษฎา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

5) การสะท้อนอัตลักษณ์ภายใต้สังคมพหุวัฒนธรรม ผลการวิจัยพบว่า การสะท้อนอัตลักษณ์มนตราในจังหวัดภูเก็ตมีความแตกต่างจากจังหวัดต้นทาง เช่น นครศรีธรรมราช พัทลุง หรือ ตรัง เนื่องจากภูเก็ตเป็นพื้นที่พหุวัฒนธรรมที่มีประชากรหลากหลายเชื้อชาติและศาสนา โดยเฉพาะอิทธิพลของวัฒนธรรมจีน ซึ่งส่งผลให้มนตราในภูเก็ตถูกมองว่าเป็นพิธีกรรมที่จับต้องได้ยาก และมีภาพลักษณ์เชื่อมโยงกับเรื่องคาถาอาคมและความศักดิ์สิทธิ์มากกว่าความบันเทิงทั่วไป ในอดีต มนตราที่มีบทบาทเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและพิธีกรรมชุมชนอย่างใกล้ชิด แต่ใน

ปัจจุบัน บทบาทดังกล่าวลดลงและถูกจำกัดอยู่ในบริบทของงานพิธีเฉพาะกลุ่ม อย่างไรก็ตาม คณะมนตราที่ยังคงทำหน้าที่เป็นผู้รักษาองค์ความรู้และอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม โดยการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับความหลากหลายทางวัฒนธรรมของภูเก็ต เช่น การลดทอนพิธีกรรมบางส่วน การใช้ภาษาหรือบทร้องร่วมสมัย และการนำเสนอในรูปแบบการแสดงเพื่อสร้างความเข้าใจแก่คนรุ่นใหม่

6) การเปรียบเทียบบทบาทอดีตและปัจจุบัน เมื่อเปรียบเทียบบทบาทของมนตราในอดีตและปัจจุบัน พบว่า อดีตมนตราทำหน้าที่เป็นทั้งสื่อกลางทางจิตวิญญาณ พิธีกรรม และความบันเทิงของชุมชน ขณะที่ปัจจุบันบทบาทดังกล่าวเปลี่ยนไปสู่การเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ต้องอาศัยการอนุรักษ์และการจัดการเชิงวัฒนธรรมมากขึ้น ภายใต้แรงกดดันจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และค่านิยมของคนรุ่นใหม่ โดยเฉพาะในบริบทเมืองท่องเที่ยวอย่างจังหวัดภูเก็ต

7) บทบาทของครอบครัวในการปลูกฝังและถ่ายทอดมนตรา พบว่า ครอบครัวมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้มนตรา โดยเฉพาะครอบครัวที่มีความเกี่ยวข้องกับมนตราหรือมีรากฐานทางวัฒนธรรมจากภาคใต้ เช่น จังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง หรือสงขลา ครอบครัวเหล่านี้มักเป็นผู้สนับสนุนให้บุตรหลานเข้ามาฝึกหัดมนตราตั้งแต่วัยเยาว์ ทั้งในด้านเวลา การพาเข้าร่วมกิจกรรม และการให้คุณค่าทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม การถ่ายทอดภายในครอบครัวในบริบทปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนจากอดีต กล่าวคือ ในอดีตมีข้อห้ามหรือจารีตบางประการ เช่น การไม่ให้บิดาสอนบุตรโดยตรง แต่ในปัจจุบันจารีตดังกล่าวเริ่มผ่อนคลายลง เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทสังคมและไม่เป็นอุปสรรคต่อการสืบทอดมนตราภูเก็ต และบทบาทของคณะมนตราในการปลูกฝังเยาวชนในจังหวัดภูเก็ตในปัจจุบันเป็นบทบาทเชิงประคับประคองและสร้างแรงบันดาลใจ มากกว่าการถ่ายทอดแบบเข้มข้นเช่นในอดีต โดยอาศัยการปรับตัวให้สอดคล้องกับบริบทสังคมร่วมสมัย เพื่อให้มนตรายังคงดำรงอยู่ในกลุ่มเยาวชนต่อไป

8) บทบาทของโรงเรียนและระบบการศึกษา จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัย สะท้อนให้เห็นว่า โรงเรียนเป็นพื้นที่สำคัญในการสร้างโอกาสให้เยาวชนได้รู้จักและเข้าถึงมนตรา โดยเฉพาะในกรณีของคณะมนตรารักษาศิลป์ถิ่นสองย่า ซึ่งมีครูผู้สอนที่เป็นมนตราและข้าราชการครู ทำให้สามารถบูรณาการมนตราเข้าสู่กิจกรรมของโรงเรียนได้ เช่น การจัดตั้งชุมนุม การฝึกทักษะการรำ การแต่งกาย การร้อยลูกปัด และการเปิดโอกาสให้นักเรียนร่วมแสดงในงานต่าง ๆ (ภาษา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30) บทบาทของโรงเรียนในลักษณะดังกล่าวไม่เพียงแต่ช่วยถ่ายทอดทักษะด้านการแสดง แต่ยังช่วยเสริมสร้างความกล้าแสดงออก ความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่น และการใช้เวลาว่างอย่างสร้างสรรค์ให้แก่เยาวชน อย่างไรก็ตาม การปลูกฝังผ่านโรงเรียนมักเป็นไปในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ไม่ยึดเยียด เพื่อให้สอดคล้องกับความสนใจของเด็กในสังคมร่วมสมัย

การเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมของเยาวชนในอดีตและปัจจุบัน เมื่อเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมของเยาวชนในอดีตและปัจจุบัน พบว่า ในอดีตการเรียนรู้มนตรามักเกิดจากการถ่ายทอดภายในครอบครัวและชุมชนอย่างต่อเนื่อง มนตราเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและพิธีกรรมในท้องถิ่น ขณะที่ในปัจจุบัน การมีส่วนร่วมของเยาวชนมีลักษณะเป็นช่วงเวลา และขึ้นอยู่กับแรงสนับสนุนจากครอบครัว โรงเรียน และโอกาสในการแสดงมากขึ้น

9) บทบาทของชุมชนและบริบทวัฒนธรรม ในระดับชุมชน การปลูกฝังเยาวชนให้สนใจมนตราในจังหวัดภูเก็ตประสบข้อจำกัดค่อนข้างมาก เนื่องจากจังหวัดภูเก็ตมีลักษณะเป็นสังคมพหุวัฒนธรรม เยาวชนจำนวนมากเติบโตท่ามกลางอิทธิพลของวัฒนธรรมจีน วัฒนธรรมสมัยใหม่ และสื่อร่วมสมัย ส่งผลให้ความสนใจในมนตราลดลงเมื่อเด็กเติบโตขึ้น โดยเฉพาะช่วงหลังระดับประถมศึกษาตอนปลาย อย่างไรก็ตาม ชุมชนยังคงมีบทบาทในฐานะพื้นที่รองรับการแสดงมนตรา โดยเฉพาะในบริบทพิธีกรรม งานบุญ และการไหว้ครู ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เยาวชนสามารถเรียนรู้จากการมีส่วนร่วมจริง และได้รับประสบการณ์ตรงจากการปฏิบัติ

10) การศึกษาบทบาทของคณะมนตราด้านสังคม เศรษฐกิจ และชุมชน ผลการวิจัยพบว่า การวิเคราะห์บทบาทของคณะมนตราด้านสังคม เศรษฐกิจ และชุมชน คณะมนตราฟ้าใส และคณะรักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า ในจังหวัดภูเก็ตมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางสังคม สร้างรายได้ และเป็นพื้นที่เรียนรู้ทางวัฒนธรรมให้แก่เยาวชน โดยมนตราทำได้ทำหน้าที่เพียงการแสดงเพื่อความบันเทิงเท่านั้น หากแต่เป็นกลไกทาง

วัฒนธรรมที่เชื่อมโยงครอบครัว ชุมชน และความเชื่อดั้งเดิมเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะในบริบทของพิธีกรรม งานบุญ และการไหว้ครู ซึ่งเป็นพื้นที่ทางสังคมที่เปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนได้มีส่วนร่วมร่วมกันอย่างเป็นรูปธรรม

ด้านบทบาททางเศรษฐกิจ คณะมนอราห์มีส่วนช่วยสร้างรายได้และการจ้างงานให้แก่สมาชิกในคณะและเยาวชนในชุมชน โดยเฉพาะในช่วงเดือนตามปฏิทินจันทรคติ เช่น เดือน 4 และเดือน 5 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการจัดพิธีกรรมไหว้ครูและการแสดงมนอราห์จำนวนมาก เด็กและเยาวชนที่เข้าร่วมคณะจะได้รับค่าตอบแทนจากการแสดง และการร่วมพิธีกรรม ซึ่งช่วยให้เกิดการใช้เวลาว่างอย่างสร้างสรรค์ และเป็นการฝึกทักษะอาชีพควบคู่กับการสืบทอดวัฒนธรรมท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับลักษณะบทบาททางเศรษฐกิจของมนอราห์ในอดีตและปัจจุบันพบว่าจำนวนงานแสดงมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ตมีแนวโน้มลดลงในบางบริบท โดยเฉพาะงานพิธีกรรมดั้งเดิมบางประเภทที่เริ่มเลือนหายไป เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคม ความเชื่อ และวิถีชีวิตของคนในชุมชน ภูเก็ตที่มีลักษณะพหุวัฒนธรรมสูง ส่งผลให้ความสำคัญของพิธีกรรมบางรูปแบบลดลงตามกาลเวลา

ด้านบทบาทต่อชุมชน พบว่ามนอราห์ยังคงมีบทบาทสำคัญในงานบุญ งานประเพณี และกิจกรรมทางศาสนา โดยเฉพาะพิธีกรรมโรงครู การไหว้ครู และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษ ซึ่งทำหน้าที่เป็นพื้นที่ทางสังคมที่ช่วยย้ำเตือนอัตลักษณ์และความทรงจำร่วมของชุมชน อย่างไรก็ตาม รูปแบบการแสดงมนอราห์ในกิจกรรมชุมชนปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนให้กระชับและร่วมสมัยมากขึ้น เพื่อตอบสนองต่อความคาดหวังของผู้ชมและบริบทสังคมร่วมสมัย โดยบางคณะมีการตัดทอนพิธีกรรม หรือแยกการแสดงออกจากบริบทพิธีกรรมอย่างชัดเจน

11) การวิเคราะห์บทบาทของคณะมนอราห์ภายใต้บริบทความร่วมมือและการขึ้นทะเบียนมรดกโลกของ UNESCO จากการสัมภาษณ์คณะมนอราห์ฟ้าใส และคณะรักษาศิลป์ ถิ่นสองย่า ในจังหวัดภูเก็ต ผลการวิจัยพบว่า การขึ้นทะเบียนมนอราห์เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของ UNESCO ส่งผลต่อการรับรู้และการปรับตัวของคณะมนอราห์ทั้งในด้านแนวคิด บทบาท และรูปแบบการสื่อสารกับสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะการส่งต่อการรับรู้ของมนอราห์ที่ยังไม่เลือนหายไปตามกาลเวลา ยังมีมนอราห์ที่ไม่มีการสิ้นสุด ดังบทกลอนของคณะมนอราห์ฟ้าใส ซึ่งปรากฏถ้อยคำที่สะท้อนแนวคิดเรื่องการสืบทอดและความต่อเนื่องของมนอราห์ เช่น “คืนคืนจะแห้งไหลมา ยังไม่รู้สิ้นไม่รู้สุด” เป็นบทสรรเสริญคุณครูของมนอราห์ (ชัยภัทร ณ นครและเพ็ญพิมล ณ นคร, 2568, ธันวาคม 13) ซึ่งบทกลอนดังกล่าวสะท้อนแนวคิดเรื่องการสืบทอดและความต่อเนื่องของมนอราห์ ว่ามนอราห์เปรียบดังสายน้ำที่ไหลตามกาลไม่เหือดหาย ถึงแม้โลกจะเปลี่ยนเวียนผันไป แต่ศิลปครูก็ยังอยู่คู่แผ่นดิน เป็นการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ที่สะท้อนบทบาทของมนอราห์ในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่มีชีวิต (living heritage) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ UNESCO ที่มองมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมว่าเป็นสิ่งที่สามารถดำรงอยู่ได้ผ่านการปรับตัวตามบริบทของสังคม โดยไม่จำเป็นต้องหยุดนิ่งอยู่ในรูปแบบเดิมทั้งหมด

12) การรับรู้และความหมายของการขึ้นทะเบียน UNESCO คณะมนอราห์รับรู้ว่าการขึ้นทะเบียนของ UNESCO เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยยกระดับคุณค่าของมนอราห์จากศิลปะการแสดงพื้นบ้านไปสู่การเป็นมรดกวัฒนธรรมที่ได้รับการยอมรับในระดับสากล ผู้ให้สัมภาษณ์มองว่าการขึ้นทะเบียนดังกล่าวช่วยให้ภาครัฐ หน่วยงานทางวัฒนธรรม และสังคมโดยรวมให้ความสำคัญกับมนอราห์มากขึ้น โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคใต้ รวมถึงจังหวัดภูเก็ต ซึ่งเดิมมนอราห์อาจถูกมองว่าเป็นเรื่องของพิธีกรรมหรือความเชื่อเฉพาะกลุ่ม ในมุมมองของคณะมนอราห์ การขึ้นทะเบียนของ UNESCO ไม่ได้เปลี่ยนแก่นของมนอราห์ แต่ช่วยต่อยอดสถานะและความชอบธรรมของมนอราห์ในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์และสืบทอด (กฤษณา ปรกสกุล, 2568, พฤศจิกายน 30)

13) บทบาทและการดำรงอยู่ของคณะมนอราห์หลังการขึ้นทะเบียน UNESCO พบว่ามนอราห์ได้รับความสนใจจากสังคมเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะจากเยาวชนและผู้สนใจจากต่างพื้นที่ ทั้งในจังหวัดภูเก็ตและจังหวัดอื่นในภาคใต้ ส่งผลให้คณะมนอราห์มีโอกาสในการเผยแพร่ผลงานและองค์ความรู้มากขึ้น รวมถึงได้รับการสนับสนุนด้านกิจกรรมการแสดงจากหน่วยงานภาครัฐและชุมชนมากกว่าที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม บทบาทของมนอราห์ในจังหวัดภูเก็ตยังคงมีลักษณะเฉพาะ คือ ผู้คนบางส่วนยังรับรู้มนอราห์ในฐานะศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม ความเชื่อ และอำนาจทางไสยศาสตร์ ทำให้การเข้าถึงมนอราห์ในชีวิตประจำวันของคนทั่วไปยังคงมีข้อจำกัด เมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดที่มนอราห์ฝังรากลึกในวิถีชีวิตชุมชนมากกว่า

การขึ้นทะเบียนมโนราห์เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของ UNESCO ส่งผลให้คณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตได้รับการยอมรับและความสนใจเพิ่มขึ้น ทั้งในระดับสังคมและเชิงนโยบาย อย่างไรก็ตาม การดำรงอยู่ของมโนราห์ยังต้องอาศัยการปรับตัวให้เหมาะสมกับบริบทพื้นที่ที่พัฒนาธรรมของจังหวัดภูเก็ต โดยคณะมโนราห์เลือกใช้แนวทางการอนุรักษ์และการประยุกต์ควบคู่กัน เพื่อให้มโนราห์ยังคงมีบทบาทและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนในสังคมร่วมสมัย

อภิปรายผลการวิจัย

อภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาพัฒนาการของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต

ผลการวิจัยสะท้อนให้เห็นว่ามโนราห์มิได้ทำหน้าที่เพียงเป็นการแสดงพื้นบ้าน หากแต่เป็นระบบวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับโครงสร้างทางสังคม ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งสอดคล้องกับหนังสือโนรา : ศิลปะการร้อง รำ ที่ผูกพันกับชีวิต (Nora: A Living Dance Tradition of Southern Thailand) (2563) ที่ศึกษาด้านมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่มองศิลปะการแสดงพื้นบ้านในฐานะกระบวนการทางสังคมมากกว่าวัตถุทางวัฒนธรรม (Intangible Cultural Heritage)

ผลการศึกษาที่พบว่า มโนราห์ยังคงยึดโยงกับระบบครู-ศิษย์ พิธีกรรม และความเชื่อดั้งเดิม สอดคล้องกับงานวิจัย การวิเคราะห์กระบวนการทำรำในพิธีครอบเทริดโนรา ของ (จินดา จันทร์สุวรรณ, ชนัย วรรณะสี และนิวัฒน์ สุขประเสริฐ, 2561) และ โนรา: การเปลี่ยนแปลงการปรับตัวและพลังสร้างสรรค์ ในการดำรงอยู่ของคีตนาฏยลักษณ์แห่งภาคใต้ ของ (พิทยา บุขรรค์รัตน์ และ เบ็ญจวรรณ บัวขวัญ, 2560) ที่ชี้ให้เห็นว่าการดำรงอยู่ของมโนราห์ขึ้นอยู่กับความศรัทธาและการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมภายในชุมชนเป็นสำคัญ

อภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาบทบาทของคณะมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต

ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะเฉพาะของมโนราห์ในบริบทจังหวัดภูเก็ต เป็นการปรับตัวของมโนราห์ให้สอดคล้องกับสังคมพหุวัฒนธรรมและเศรษฐกิจการท่องเที่ยว ซึ่งแตกต่างจากพื้นที่ชนบทในภาคใต้ที่มโนราห์ยังคงทำหน้าที่เชิงพิธีกรรมเป็นหลัก ซึ่งสอดคล้องกับงานวารสาร วัฒนธรรมโนรา : การดำรงอยู่และการสืบทอดในบริบทของบ้านปลายระไม อำเภอบางขัน รัฐเคดาห์ (ไทรบุรี) ประเทศมาเลเซีย ของ (ปริยารัตน์ เขาวลิตประพันธ์, 2558)

การที่มโนราห์ในจังหวัดภูเก็ตมีบทบาททั้งด้านวัฒนธรรม สังคม และเศรษฐกิจ สอดคล้องกับงานศึกษาแนวคิดการอนุรักษ์วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นเชิงพุทธ ของ (ประภร ปุระกัน, 2567) ที่กล่าวถึงการประยุกต์ใช้ศิลปะการแสดงพื้นบ้านในบริบทเมืองท่องเที่ยว ซึ่งชี้ว่าศิลปะพื้นบ้านสามารถทำหน้าที่เป็นทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนได้ ขณะเดียวกัน ผลการวิจัยยังสะท้อนความท้าทายด้านการสืบทอด โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมของเยาวชนที่ลดลง ซึ่งสอดคล้องกับข้อค้นพบของงานวิจัย วิถีวัฒนธรรม เปลี่ยนผ่านวิถีชีวิตสังคมไทยในยุคดิจิทัล ของ (ประทวน วันนิงและมณูญ สอนโพน, 2565) และ โนรา: การอนุรักษ์และพัฒนา ของ (ชวน เพชรแก้ว, 2559) ที่ระบุว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและสื่อสมัยใหม่ส่งผลต่อรูปแบบการเรียนรู้ศิลปะพื้นบ้าน

นอกจากนี้ การขึ้นทะเบียนมโนราห์เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของ UNESCO มีส่วนช่วยเพิ่มการรับรู้คุณค่าและสถานะทางสังคมของมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต อย่างไรก็ตาม งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่า การอนุรักษ์อย่างยั่งยืนจำเป็นต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของครอบครัว ชุมชน และสถาบันการศึกษา มากกว่าการพึ่งพาการรับรองในระดับนานาชาติเพียงอย่างเดียว

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. สถานศึกษาในจังหวัดภูเก็ตสามารถนำผลการวิจัยไปใช้เป็นแนวทางในการบูรณาการมโนราห์เข้าสู่กิจกรรมการเรียนรู้หรือกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เช่น ชุมนุมหรือกิจกรรมท้องถิ่นศึกษา โดยเน้นการเรียนรู้จากครูมโนราห์และการมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อเสริมสร้างความเข้าใจอัตลักษณ์ท้องถิ่นแก่เยาวชน
2. นำข้อมูลไปใช้ประกอบการอนุรักษ์และส่งเสริมมโนราห์ในจังหวัดภูเก็ต โดยใช้เป็นกรอบแนวคิดในการออกแบบกิจกรรมด้านวัฒนธรรม การศึกษา และการท่องเที่ยว ที่ยังคงรักษาแก่นพิธีกรรม และอัตลักษณ์ท้องถิ่น

- สุนันต์ เกษแก้ว. (2564). การศึกษาความเป็นครุโนรา ธรรมนิตย์ นิคมรัตน์: กรณีศึกษาแนวคิดการถ่ายทอดโนรา
ในสถาบันการศึกษา (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาศิลปศึกษา). มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ, กรุงเทพฯ.
- อมรา ศรีสุชาติ. (2544). *สายรากภาคใต้ : ภูมิทัศน์ ภูมิทัศน์ จิตทัศน์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย (สกว.)

